

Luther paradox teológiája és Hamlet, a wittenbergi diák*

azt, aminek lényege, hogy a fényt
önmagán áteressze. Beborul:
nem az ég, csak a szembogár mögött.

Madarakká, matricákká foszlik
szét a táj, csörömpölve zuhan, mint
elejtett fedél: a felhők alja.

III.

(Kurtág: *Microludes for piano*)

Rojtolódik a hang a szó nyomán.
Nem tudom feléd fordítani a
saját arcom, csak azt, amelyiken

átlátszó madár vágott száját.
Rojtokkal teli a hangom, és szer-
tefoszlik, amit néven nevezek.

Ha üvegmadár dalol, és hangja
nyomán megfestem, színes tollakat
rajzolok neki, leírtam-e őt?

Luther és Shakespeare: lehetségesek-e a párhuzamok?

Négyyszer is elhangzik a dráma első felvonásában, hogy Hamlet, Dánia hercege a wittenbergi egyetemen tanult, és Helsingörből oda óhajt visszamenni.

KIRÁLY: Mi célod illeti,

Hogy Wittenbergbe visszamenj tanulni,
Ez óhajtásunk ellen van nagyon:
Tégy is le, kérlek, erről, és maradj
Nyájas szemünk előtt, szíves körünkben,
Mint első udvaronc, öcsénk s fiunk.

KIRÁLYNÉ: Ne hagyj hijába kérni jó anyádat:

Maradj, ne menj Wittenbergába, Hamlet.

HAMLET: Úgy engedelmes lészek, asszonyom.
(AJ 1,289–296)¹

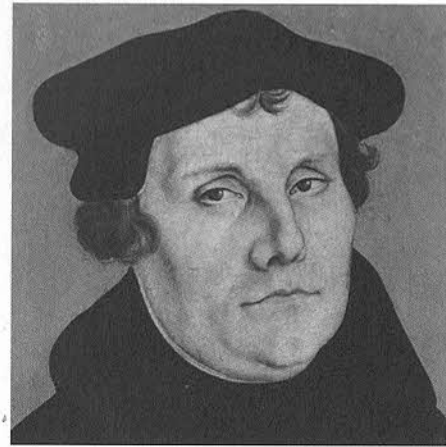
Kereshető-e, található-e kapcsolat, érintkezési pont a 16. és a 17. század fordulóján működő angol költő és drámaíró s a két nemzedékkel korábban tevékenykedő német teológus között? Első válaszuk: miért is ne, hiszen ugyanaz a színész – Joseph Fiennes – alakította Shakespeare-t John Madden 1998-as *Shakespeare in Love* (Szerelmes Shakespeare) című, a fiatalok körében oly népszerű, romantikus filmjében, mint Luthert Eric Till 2005-ös *Luther* című, szintén nagy sikerű játékfilmjében (3–4., 5–6. kép).

A két egymáshoz közeli évforduló is gondolkodásra készíthet bennünket: 2016-ban emlékezett a világ William Shakespeare (1564–1616) halálának négy századik évfordulójára, 2017-ben pedig a Martin Luther (1483–1546) által 1517-ben elindított reformáció ötszázadik évfordulójára figyelünk.

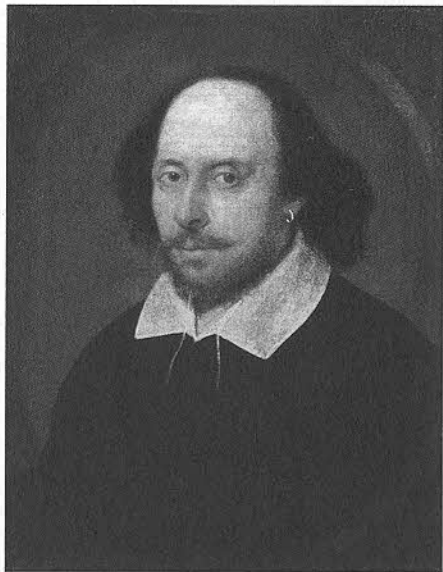
Dolgozatunk tézise, hogy Shakespeare *Hamlet*-jében a Wittenberg szó sajátos metafora; s e metafora lényegét akkor

* E tanulmány korábbi (hibás) változata: FABINY 2017.

¹ Az angol kiadás szerint: 1,2,113, 119; 164, 168. A *Hamlet*-idézetek angolul a Harold JENKINS által szerkesztett New Arden kiadásból származnak (Methuen, London, 1982). Arany János fordítását az *Arany János összes művei* VII. kötetéből idézem (ARANY 1961), Nádasdy Ádámét pedig a SHAKESPEARE: *Drámák, Nádasdy Ádám fordításai* című kötetből (2001). A szöveget felvonás, jelenet és sor szerint hivatkozom; a sorszámozás Jenkins és Nádasdy szövegeiben jelenetenként, az Arany kritikai kiadásban felvonásonként halad.

1. kép. Martin Luther (1483–1546)

2. kép. William Shakespeare (1564–1616)

értjük meg, ha kitapintjuk azt az ütőeret, amelyben páratlan módon találkozik a sajátosan lutheri paradox teológia és a hamleti paradox dramaturgia. Ilyen értelemben Hamletről majd „wittenbergi teológusként” beszélünk, a teológus lutheri értelmében, miszerint minden gondolkodó, a létezés és Isten kérdését és útjait kereső ember „teológus” (BAYER 2005). A későbbiekben majd visszatérünk arra, hogy ez mit is jelent.

A wittenbergi egyetem² Bölcs Frigyes alapította 1502-ben, s Luther 1508-tól egészen 1546-ban bekövetkezett haláláig először Ágoston-rendi szerzetesként, majd kiugrott világiként ennek az egyetemnek volt a professzora, e város templomának kapujára szegezte (vagy nem szegezte) ki a híres kilencvenöt tételet 1517. október 31-én, mindenszentek előestéjén. Ezen – az akkor modernnek számító – egyetemen vallási megújulási mozgalomként vette kezdetét a reformáció, amely aztán nem várt sebességgel hatalmas politikai, társadalmi és történelmi változásokhoz vezetett, hogy radikálisan átrajzolja Európa nemcsak spirituális, hanem geográfiai térképét is. A már említett Eric Till-film kezdetének és végének kontrasztja érzékletesen ábrázolja, hogy Luther fellépése milyen látványos korszak-, illetve paradigmaváltást eredményezett a katolikus középkor és a reneszánsz kora újkor között.

Shakespeare korában már majdnem százéves volt ez az egyetem, s Shakespeare előtt Christopher Marlowe *Doctor Faustus*ának kerettörténete is Wittenbergben játszódott. Dánia mint skandináv állam a lutheránus hitet államvallásként vette fel, a szász város egyetemének dán, sőt magyar hallgatói is voltak (RUST 2003; HENSON 2011; SZABÓ 2017).

Shakespeare (a mai színjátszásra is emlékeztető) tudatos anakronizmussal helyezte a 12. században Saxo Grammaticus által feljegyzett mitikus *Amlot-hi-sagát* a modern Wittenbergbe, egyes szereplőknek (Claudius vagy Horatio) római nevet adva. Vannak adataink arról, hogy az 1590-es években Rosencrantz-hoz és Guildensternhez hasonló nevű dán hallgatók is tanultak Wittenbergben, de arra is – egy korabeli követi jelentés szerint –, hogy ilyen nevű tanácsadók voltak a dán királyi udvarban (KISÉRY 2017, 98. o.). Járt ugyanakkor egy Tycho Brahe nevű dán csillagász is Luther városában, akinek „unokatestvéreitől kölcsönözhetette a drámaszerző a Rosencrantz és Guildenstern nevet” (NAGY 2017, 61. o. 10. jegyz.).³

A *Hamlet* születése (1601) előtt egy évvel Samuel Lewkenor 1600-ban Londonban jelentetett meg egy útikönyvet, s ebben Wittenbergéről azt írja, hogy „az utóbbi időben a vallási hitviták és disputák következtében igen híressé lett ez az egyetem,

amelyet Martin Luther és követői irányítanak, s ezért leginkább »lutheránusnak« nevezik őket; ennek az intézménynek a doktori az ágostai hitvallás legkiválóbb védelmezői” (idézi KAULA 1984, 245. o.).

Célunk megmutatni, hogy Luther drámai teológiája Shakespeare életművével rokon, hiszen az angol drámaíró színdarbjai is arról szólnak, hogy „színház az egész világ” (*Ahogy tetszik*), s a nagy *theatrum mundi*, a világ színpadán

² A Wittenbergi Egyetemről bővebben lásd ITTÉS 2014.

³ Lásd erről bővebben: FARKAS 2008.

mindenki valamilyen szerepet játszik. Ráadásul Shakespeare látta és láttatta, hogy a világ a feje tetején áll, minden fordítva van, mint ahogy az embernek az első látásra tűnik: más a látszat és a valóság.

Luther és Shakespeare is nyelvi géniusz volt; írásaikkal a nyelv en alakították és formálták az újkori német, illetve angol nyelvű újkori emberiség történetében mindketten sajátos nyelvi jeleket. Lutherről Gerhard EBELING német teológus mint „nyelvi ur” (*Sprachereignis*) beszél (1997),⁴ David CRYSTAL és Ben CRYSTAL Shakespeare nyelvezetének és szavainak erejéről értekeznek.

Luther és Shakespeare nyelvezetének ereje abban is megnyilvánul, hogy mindketten előszeretettel éltek a szójátékok nemcsak szórakoztató, hanem mindketten előszeretettel éltek a szójátékok nemcsak szórakoztató, hanem többértelműséget sejtető, gondolkodást provokáló lehetőségével. *Hamlet*jében is több tucat szójáték fordul elő, amelyek egyszerre nonszenszek, máskor értelmezésre késztetnek. A *Hamlet* kritikái századtól kezdve figyeltek fel arra, hogy az örültet játszó s Polonius merő félreértésből meggyilkoló Hamlet a IV. felvonás 3. jelenetében többértelmű szójátékkal válaszol Claudius kérdésére, amikor Polonius temének holléte (a „holt léte...”) iránt érdeklődik.

KING: Now, Hamlet, where's Polonius?

HAMLET: At supper.

KING: At supper where?

HAMLET: Not where he eats, but where he is eaten. A certain worm is at him.

Your worm is your only emperor for diet.

(4,3,17–21, kiemelés tőlem)

KIRÁLY: No, Hamlet, hát? hol van Polonius?

HAMLET: Vacsorán.

KIRÁLY: Vacsorán! Hol?

HAMLET: Nem hol ő eszik, hanem hol őt eszik: az államféreg. A féreg az ő egyetlen ura az ételre.

(AJ 4,93–98, kiemelés tőlem)⁶

⁴ A fordításban használt „nyelvi jelenség” kifejezést korrigálja és pontosítja a szerző.

⁵ Luther egyik szójátéka: „Szo sol man die Deutschen teuschen und schmecken sie so, als ob sie wären” (MASZNYIK 1905, 102. o.). Az angol fordítás: „Germans, to go on cheating them.” (LUTHER 1961, 478. o.) Shakespeare

⁶ Az Ikon Kiadó gondozásában 1993-ban megjelent kétnyelvű kiadásban a szavakkal való játék valószínűleg az 1521-es wormszi birodalmi gyűlés alatt kiátkozták Luthert. Arany nem adja vissza a szójátékot, az »emlékező« fordítja” (SHAKESPEARE 1993, 172. o.).

...ha kitapintjuk azt az ütőeret, amelyben páratlan módon találkozik a sa-
heri paradox teológia és a hamlet-i paradox dramaturgia. Ilyen értelemben
majd „wittenbergi teológusként” beszélünk, a teológus lutheri értelmében,
minden gondolkodó, a létezés és Isten kérdését és útjait kereső ember „te-
OYER 2005). A későbbiekben majd visszatérünk arra, hogy ez mit is jelent.

Wittenbergi egyetem² Bölcs Frigyes alapította 1502-ben, s Luther 1508-tól
1546-ban bekövetkezett haláláig először Ágoston-rendi szerzetesként, majd
világiként ennek az egyetemnek volt a professzora, e város templomának
vezette (vagy nem szegelte) ki a híres kilencvenöt tételét 1517. október
31-én. Ezen – az akkor modernnek számító – egyetemen
újulási mozgalomként vette kezdetét a reformáció, amely aztán nem várt
hatalmas politikai, társadalmi és történelmi változásokhoz vezetett,
amelyek során Európában nemcsak spirituális, hanem geográfiai térképét
is megváltoztatta. Említett Eric Till-film kezdetének és végének kontrasztja érzékletesen
mutatja meg Luther fellépése milyen látványos korszak-, illetve paradigmaváltást
jelentett a katolikus középkor és a reneszánsz kora újkor között.

Shakespeare korában már majdnem százéves volt ez az egyetem, s Shakespeare
Christopher Marlowe *Doctor Faustus*-ának kerettörténete is Wittenbergben
született. Dánia mint skandináv állam a lutheránus hitet államvallásként vette
fel, s a város egyetemének dán, sőt magyar hallgatói is voltak (RUST 2003;
2011; SZABÓ 2017).

Shakespeare (a mai színjátszásra is emlékeztető) tudatos anakronizmussal
a 12. században Saxo Grammaticus által feljegyzett mitikus *Amlot*-
történet modern Wittenbergbe, egyes szereplőknek (Claudius vagy Horatio)
adva. Vannak adataink arról, hogy az 1590-es években Rosencrantz-
Gildensternhez hasonló nevű dán hallgatók is tanultak Wittenbergben,
sőt egy korabeli követi jelentés szerint –, hogy ilyen nevű tanácsadók
is voltak a királyi udvarban (KISÉRY 2017, 98. o.). Járt ugyanakkor egy Ty-
balt nevű dán csillagász is Luther városában, akinek „unokatestvéreitől
tudta meg a drámaszerző a Rosencrantz és Guildenstern nevet” (NAGY
2010, 10. jegyz.).³

Hamlet születése (1601) előtt egy évvel Samuel Lewkenor 1600-ban London-
ban írt meg egy útikönyvet, s ebben Wittenberg-ről azt írja, hogy „az utóbbi
időkben a városi hitviták és disputák következtében igen híressé lett ez az egyetem,
s ezért leginkább »lutheránusnak« nevezik őket; ennek az intézménynek
a vezetői” (idézi KAULA 1984, 245. o.).

Hamlet teológiája Shakespeare életművével rokon, hiszen az angol drámaíró
„az egész világ” (*Ahogy tetszik*), s a nagy *theatrum mundi*-n, a világ színpadán

mindenki valamilyen szerepet játszik. Ráadásul Shakespeare is éles szemmel
látta és láttatta, hogy a világ a feje tetején áll, minden fordítva van a valóságban,
mint ahogy az embernek az első látásra tűnik: más a látszat és más a valóság.

Luther és Shakespeare is nyelvi géniusz volt; írásaikkal nemcsak döntő-
en alakították és formálták az újkori német, illetve angol nyelvet, hanem az
újkori emberiség történetében mindketten sajátos nyelvi jelenséget képvisel-
tek. Lutherről Gerhard EBELING német teológus mint „nyelveseményről”
(*Sprachereignis*) beszél (1997),⁴ David CRYSTAL és Ben CRYSTAL pedig
Shakespeare nyelvezetének és szavainak erejéről értekeznek (2002; 2008).

Luther és Shakespeare nyelvezetének ereje abban is megnyilvánult, hogy
mindketten előszeretettel éltek a szójátékok nemcsak szórakoztató, hanem a
többértelműséget sejtető, gondolkodást provokáló lehetőségével.⁵ Shakespeare
Hamlet-jében is több tucat szójáték fordul elő, amelyek egyszer értelmezhetetlen
nonszenszek, máskor értelmezésre késztetnek. A *Hamlet* kritikai kiadásai a 19.
századtól kezdve figyeltek fel arra, hogy az örültet játszó s Poloniust korábban
merő félreértésből meggyilkoló Hamlet a IV. felvonás 3. jelenetében sajátos,
többértelmű szójátékkal válaszol Claudius kérdésére, amikor az Polonius te-
temének holléte (a „holt léte...”) iránt érdeklődik.

KING: Now, Hamlet, where's Polonius?

HAMLET: At supper.

KING: At supper where?

HAMLET: Not where he eats, but where he is eaten. A certain *convocation*
of politic worms are e'en at him.

Your worm is your only emperor for diet.

(4,3,17–21, kiemelés tőlem)

KIRÁLY: No, Hamlet, hát? hol van Polonius?

HAMLET: Vacsorán.

KIRÁLY: Vacsorán! Hol?

HAMLET: Nem hol ő eszik, hanem hol őt eszik: az államféregnek bizonyos gyülekezete éppen nekiesett. Mert hát
életrendünk egyedüli hatalmassága a féreg.

(A) 4,93–98, kiemelés tőlem⁶

⁴ A fordításban használt „nyelvi jelenség” kifejezést korrigálja és a „nyelvi esemény” megoldást javasolja CSEPREGI 2013, 21. o.

⁵ Luther egyik szójátéka: „*Szo sol man die Deutschen teuschen und mit teuschen teuschenn.*” Magyarul: „Így ámitják a németeket,
s ámitva így csalják” (MASZNYIK 1905, 102. o.). Az angol fordítás: „*That is the way to cheat the Germans, and because they are*
Germans, to go on cheating them.” (LUTHER 1961, 478. o.) Shakespeare szójátékairól: MAHOOD 1957; FABINY 1984, 31–41. o.

⁶ Az Ikon Kiadó gondozásában 1993-ban megjelent kétnyelvű kiadás jegyzetében utaltam Arany fordításának pontatlanságára:
„...a szavakkal való játék valószínűleg az 1521-es worms-i birodalmi gyűlésre (dieta) való utalás, amikor V. Károly császár (emperor)
alatt kiátkozták Luthert. Arany nem adja vissza a szójátékot, az »emperor«-t »hatalmasságnak«, a »diet«-et pedig »életrendnek«
fordítja” (SHAKESPEARE 1993, 172. o.).

3–4. kép. Joseph Fiennes mint Shakespeare (Szerelmes Shakespeare, rendezte: John Madden, 1998)

